

Руслана Каламаж

ПОНЯТТЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА СТРУКТУРА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ З ПОЗИЦІЙ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИ

У статті обґрунтовується актуальність формування високого рівня правосвідомості громадян як умови побудови правової держави. Розглядається поняття правосвідомості та структура і функції індивідуальної правосвідомості з позицій психології особи. Звертається увага на зв'язок правосвідомості з моральною свідомістю.

Розбудова України як демократичної, правової держави та успішне її функціонування потребує підвищення правосвідомості та правової культури як суспільства в цілому, так і кожного громадянина, кожної посадової особи. У нашій країні все ще спостерігається як правовий нігілізм (тобто заперечення соціальної цінності права і недооцінка його соціальної, регулюючої ролі, одномірні уявлення про право лише як засіб покарання і вирішення конфліктів, ототожнення права і закону, антиправовий моралізм, тобто розуміння права як мінімуму моральних вимог до людини, нижче яких вона уже небезпечна для суспільства тощо), так і правовий ідеалізм або примарні надії на прийняття таких законів, які зразу ж знімуть економічні та соціальні проблеми. Отже, на сучасному етапі актуалізується проблема формування високого рівня правосвідомості громадян.

Дослідженням правосвідомості, проблем її формування займалися багато вчених, торкалися цього питання не тільки юристи, а й філософи, психологи, соціологи. Проблеми суспільної та професійної правосвідомості порушувались у працях Є.Лукашевої, П.Рабіновича, М.Козюбри, К.Бельського, М.Бурої, Є.Назаренка, І.Покровського, Д.Потопейка, А.Ратінова, І.Рябка, Ю.Грошевого, А.Соколова, Ю.Шемшученко, Й.Васьковича, та ін. Вивченню поняття та структури індивідуальної правосвідомості особи приділялося менше уваги (1). На даний час все ще існує потреба створення теорії правосвідомості на якісно нових засадах, оскільки юридична наука вже зробила крок до нового праворозуміння, і їй належить зробити відповідний крок до нового розуміння правосвідомості, закономірностей її формування та прояву в суспільстві. Оскільки на формування правосвідомості справляють вплив поряд з історичними, соціально-економічними, політичними, культурними умовами тощо також і психологічні особливості, то досягнення психології можуть відіграти значну роль у побудові вищезгаданої теорії.

У різні часи під правосвідомістю розуміли досить різні за своєю суттю правові явища, що зумовлено різноманітністю поглядів на саму сутність права.

Сучасна філософія та юридична наука вважають правосвідомість самою достатньою формою свідомості поряд з політичною, моральною, релігійною тощо. Від інших форм суспільної свідомості правосвідомість відрізняється своїм предметом. *Предметом* суспільної правосвідомості є правові явища: право і законодавство, правовідносини, законність і правопорядок, суб'єктивні права і обов'язки учасників правовідносин, соціально-правова практика тощо (2). Більшість сучасних авторів розглядає правосвідомість як форму суспільної свідомості, яка об'єднує систему поглядів, теорій, а також почуттів, емоцій, переживань, які характеризують відношення людей і соціальних груп (в т.ч. через фактичну поведінку) до діючої або бажаної системи права. В її структурі виділяють сторони: світоглядна (почуття, емоції, переживання) і поведінкова (правомірна поведінка, правова активність, правопорушення і т.д.) (3).

Експериментальні дослідження правосвідомості різних груп населення показали, що центральним компонентом правосвідомості є *ціннісне* ставлення до права, розуміння природного достоїнства права і небезпеки нігілістичного чи індеферентного ставлення до законності. Найважливішою умовою, що забезпечує усвідомлення особистістю цінності права і засвоєння нею необхідних правових знань, є розвинуті морально-етичні засади, загальна світоглядна позиція особистості. У зв'язку з цим виникає питання про вплив на правосвідомість інших форм суспільної свідомості, перш за все, моральної. У світлі негативної практики минулих років важливо підкреслити, що визначаюча роль критерію прийнятного і неприйнятного у сфері політики і права належить моральному началу. Адже право, що розглядається в загальносвітоглядному, філософському аспекті, саме підіймається до найвищих етичних засад, що визначають основи взаємовідносин людей у суспільстві (4). З цього приводу доречно зазначити, що лише людській істоті властиве таке унікальне явище, як совість. Совість є властивістю людського духу пізнавати етичні цінності в їх реальному бутті у відповідності з вимогами, якими обумовлюється поведінка людини. На рівні індивіда совість відіграє роль суб'єктивної свідомості щодо відповідності чи невідповідності власної поведінки визнанням у певний час і на певній території систем моральних цінностей. Вважається, що совість як первісне моральне спонукання є природженою властивістю людини. Людина завжди свідомо або несвідомо у своїх діях здійснює вибір між добром і злом, які знаходять своє відображення у тих чи інших соціальних нормах. Ця властивість розуміння добра і зла дозволяє людині наблизитись до пізнання Істини, Абсолюту: «І сказав Господь Бог: ось Адам став як один із Нас, що знає добро і зло... (Буття, 3, 22). Людина здобула свободу вибору головної мети свого існування – пізнання та творення добра, яке дозволяє їй, як істоті розумній та суспільній, жити за «золотим правилом», що проголошує: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви»

ім. Бо в цьому Закон...» (Матф., 7, 12). Саме тому найвищим ціннісним критерієм права, правосвідомості, правового закону є мораль, адже будь-який юридичний факт як фактична форма існування права є водночас як раціональним, оскільки обумовлює зовнішні суспільні умови свободи поведінки людини, виходячи з об'єктивної реальності та необхідності, так і ірраціональним, оскільки звернений, перш за все, до волі людини. Воля ж людини, як відзначається в літературі, є «її справжнє я», дійсне ядро її сутності; саме тому вона становить основу її свідомості як дещо абсолютно надане та суще, далі якого вона йти не може. Адже вона сама є такою, якою вона бажає, а бажає так, якою вона є» (5).

Суспільна та індивідуальна правосвідомість перебувають у діалектичній єдності, однак, це не означає їхньої абсолютної ідентичності. Індивідуальна правосвідомість конкретніша, ніж суспільна. У структурі індивідуальної правосвідомості виділяють такі складові: *правові знання, правові оцінки, правові переконання і установки*. Якщо провести аналіз індивідуальної правосвідомості з позицій психології особи, то можна виділити більш складну структуру, яка включає в себе три компоненти: *інтелектуальний (пізнавальний), оцінювальний (емоційний), поведінковий (емоційно-вольовий)* (6).

Правові знання (включають в себе різні компоненти: правові теорії, ідеї, ідеали, правові поняття, принципи права, правові інститути, суб'єктивні права і обов'язки, галузі права тощо) є зовнішнім вираженням інтелектуальної сфери особистості. Кожна особистість має різний рівень знань – від професійних до побутових. Необхідність і обсяг правових знань зумовлена включеністю суб'єкта в систему правових відносин. Суб'єкт набуває правових знань за допомогою соціального і правового досвіду у процесі відображення різних правових явищ, включаючи відомості про конкретні норми права, призначення правової надбудови, правового регулювання, ролі тих чи інших правозастосовчих і правоохоронних органів і посадових осіб держави і т.ін. Пізнавальний компонент характеризується сумою інтелектуальних процесів: відчуття, сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, правове мислення і мова, а також правових станів: правові знання, правові вміння, правові навички. Правові вміння і навички дуже тісно пов'язані із вольовою сферою. Особа повинна не тільки мати певний обсяг правових знань, знати свої юридичні права і обов'язки, але і вміти їх виконувати, використовувати і дотримуватись, мати навички захищати свої права, навички правомірної діяльності і поведінки, правильно приймати рішення, застосовувати норми права відповідно до вимог законності, справедливості, доцільності і обґрунтованості. Тобто наявність певного обсягу правових знань ще не визначає істинного рівня правосвідомості, він конкретизується розумінням сутності права, правових норм, інших правових явищ, їх вимог, цілей, призначення.

До професійної правосвідомості включають також третій компонент – загальні і спеціальні правові здібності: здібність сприймати правову інформацію, орієнтуватися в чинному законодавстві, засвоювати нові знання, прий-

мати правильні рішення по правових питаннях, правомірно захищати інтереси суб'єктів суспільних відносин тощо. Серед компонентів інтелектуальної сфери правосвідомості особистості як особливий процес виділяють правове мислення, яке здійснюється на підставі правових станів – правових знань, вмінь, навиків і правового досвіду. Процеси правового мислення дуже мало вивчені і недостатньо досліджені правознавством, на відміну від досягнень філософії і психології в даному питанні.

Профільтовані через соціальний і правовий досвід правові явища вимагають певного оцінного відношення, яке відображується в значущості, цінності як здобутих знань, так і правової діяльності з точки зору особи. Роль правових оцінних уявлень виявляється у тому, що особа не просто прямо репродукує у своїх діях те, що моделюється у правових нормах, а критично оцінює, переосмислює їх у свідомості, співвідносить зі своїми поглядами про правове, обов'язкове, необхідне. Отже, інтелектуальна сфера надзвичайно тісно пов'язана з емоційними процесами і станами. До них відносяться правові емоції, правові почуття і відчуття особистості. Ця сфера найскладніша, тому що вона динамічна і її важко зафіксувати. Відчуття – це найменша і найелементарніша форма відображення правових явищ. Відчуття можуть переходити в емоції та почуття. Наприклад, відчуття права, закону, законності можуть через деякий час бути усвідомлені як відповідні почуття. Що таке емоції? Вважається, що це, по-перше, хвилювання і переживання, по-друге, – реакція людини на ті чи інші події (може бути позитивна і негативна), по-третє, це не тільки реакція, але й акція, тому що емоції заставляють людину діяти певним чином у певних проблемних ситуаціях. Емоції неможливо відірвати від правових почуттів, які є ядром свідомості особистості. Правові емоції своїм предметом мають не тільки правові явища, але і правові почуття. У зв'язку з цим сильні переживання і хвилювання можуть заповнювати весь духовний і фізичний стан особи. Сильні емоції, особливо негативні, ведуть до тяжких хвороб або інших негативних наслідків, включаючи конфлікти, правопорушення і злочин. У стані сильного хвилювання особа погано управляє собою, іноді втрачає розум, здоровий глузд, а надзвичайно сильні емоції ведуть до афектів – втрати контролю над собою. Сильні негативні емоції – стрес, страх, афект, фрустрація – дезорганізують поведінку і діяльність людини.

Правові почуття – це більш стійкі і тривалі психічні стани, хоча теж мають свою динаміку і полярність (позитивні і негативні). Правове почуття – це така форма відображення правових явищ, яка сприймається і оцінюється особою відповідно до своїх потреб та інтересів, і до потреб інших суб'єктів права і виражає суб'єктивне відношення особи до цих явищ. Наприклад, почуття законності, почуття справедливості, почуття права власності, почуття поваги до закону, до прав людини тощо. У правових почуттях виражається прагнення особи до задоволення особистих, колективних, державних чи суспільних потреб та інтересів. У процесі правової діяльності і повед

інки правові почуття зливаються з інтелектуальною і вольовою сферами індивідуальної правосвідомості. Правові почуття виникають і розвиваються в результаті правової освіти, пропаганди і агітації, соціально-правового досвіду, практичної діяльності і в правовідносинах (7).

Поведінковий компонент включає в себе правові потреби та інтереси – джерела поведінки і діяльності особи, бо вони примушують її вступати в суспільні відносини, мету і мотиви поведінки і діяльності особи. Мотив виступає, як причина постановки тієї чи іншої мети. Мета може бути одна, а мотивів багато. Правові мотиви виражаються у формі прагнення, бажання, намірів, потягу, нахилів, захоплення, ухилення тощо (7).

Поведінкова сфери також пов'язана з правовими установками, переконаннями, що відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, але й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ, тобто правові установки впливають як на пізнавальну, оцінну, так і на поведінкову функцію правосвідомості. Правові установки особи утворюють ієрархічним чином структуровану систему, яка характеризується: наявністю компонентів різної, діаметрально протилежної значущості – позитивного і негативного ставлення до права; акцентуацією поведінкових аспектів, домінуючим значенням елементів обов'язкового, нормативного.

Поведінкова сфера правосвідомості особи завершується прийняттям рішень, які мають правове значення і які направлені на реалізацію суб'єктивних прав і обов'язків. У своїй сукупності інтелектуальна, емоційна і вольова сфери правосвідомості є необхідною основою для правомірної діяльності і поведінки. Наявність негативних установок, орієнтацій і позицій, незнання чинного законодавства, неповага до права і закону можуть вести до протиправної поведінки і діяльності. У зв'язку з цим індивідуальна правосвідомість включає як позитивні, так і негативні елементи і компоненти.

Поведінкові елементи правосвідомості безпосередньо виступають об'єктом і засобом правового регулювання, тому що впливати на поведінку людей можна через їх правосвідомість, формування відповідних мотивів і правових установок на основі системи переконань (8). Результат цієї регуляції – поведінкова реакція у вигляді правомірної чи протиправної поведінки.

Таким чином, індивідуальна правосвідомість особистості має складну структуру, яка входить у поняття правосвідомості. Це поняття буде неповним без врахування функцій, які правосвідомість здійснює в процесі діяльності і поведінки у сфері права. Так, виділяють функції відображення, пізнання, правового мислення, оціночні, орієнтовні, регулюючі, праксеологічні, прогнозуючі, конструктивні і деструктивні, цілеспрямовуючі, мотиваційні тощо. Залежно від сфери взаємозв'язків функцій можна поділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні функції направлені на діяльність у сфері права в суспільстві, державі тощо. Внутрішні функції направлені на самопізнання,

самооцінку, встановлення і осмислення свого правового статусу, своїх прав і обов'язків тощо (9). У зв'язку з цим важливо вказати на існування такої підструктури у суб'єктивній реальності людини, як правова самосвідомість. Сутність її полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в юридично значимих ситуаціях своєї діяльності і поведінки, у взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – уявлення, а потім у поняття свого власного “Я” як суб'єкта, що відрізняється від інших суб'єктів. Правова самосвідомість – важлива умова постійного самовдосконалення людини. Вищим орієнтиром у цьому є досягнення духовної досконалості. Відомий російський філософ-юрист І.О.Ільїн у своєму вченні про правосвідомість виклав своє бачення людини з розвинутою “нормальною правосвідомістю” перш за все як “аристократа духу”, яка зміряє себе і життя взагалі не лише матеріальним виміром (потребами, інтересами, користю), а й гідністю, честю, совістю, правотою перед обличчям Божим (10).

Правосвідомість особи виникає не самі по собі, а переважно в результаті процесів соціалізації, під якими розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, його залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, процеси втілення культурних надбань у правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності, практичному перетворенні правовідносин у напрямку їх прогресивного, гуманістичного розвитку. Правова соціалізація може здійснюватись в різних формах – стихійного сприйняття права, цілеспрямованого правового виховання і самовиховання, нормативно-регулятивного впливу права, здійснення правової діяльності тощо. Для оптимізації процесу розвитку високого рівня правосвідомості людини з наймолодшого віку потрібні як зовнішні (соціальні), так і внутрішні (психологічні) умови.

Література

1. Котюк В.О. Теорія права. – К.: «Вентурі», 1996. – С.85-86.
2. Котюк В.О. Там само. – С.85.
3. Панов Н.Н. Словарь терминов по теории государства и права. Харьков 1977. – С.119.
4. Копейчиков В.В. Бородин В.В. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства // Советское государство и право, №2, 1990.
5. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України, 2000, № 10. – С. 18.
6. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. – М.: «Зерцало», 1998.
7. Котюк В.О. Там само. – С.81-82
8. Копейчиков В.В. Загальна теорія держави і права. Київ: Юрінком, 1997 С.138.
9. Котюк В.О. Там само. – С.85.

10. Окара А.Н. Правосознание – центральная категория философии права И.А.Ильина//Государство и право, 1999, № 6.– С.88.

11. Теория права и государства. Под ред. Лазарева В.В., М.: Право и закон, 1996.

12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави.– К., 1994.

The article stresses the urgency of citizen's law consciousness formation as a condition of lawfull state building. The author considers the conception of law consciousness, the structure of individual law consciousness, and the function of personal psychology. This article pays attention to the connection of legal and moral consciousness.